

«Aint in alp aisa bella vita» – mitus e realitad da l'economia alpestra

■ L'ir ad alp è ina furma d'utilisaziun da pastgiras alpinas cun ina lunga tradiziun; si'istorgia dat perditga tant da cunfinatads sco er da midadas e rupturas en il svilup da l'agricultura. En pli dat la preschentaziun dad oz in sguard als mitus e las legends ch'han savens creà in maletg idealisand da la vita d'alp.

Economia alpestra

Furma speziala da l'utilisaziun da pastgiras en regiuns alpinas che cumpiglian, tenor la statistica dal 2005, ca. 1900 km² dal chantun Grischun (la gronda part tranter 1600 e 2800 m) e sa repartan sin 771 alps (319 pitschnas e fitg pitschnas, 298 mesaunas e 154 grondas), da las qualas 530 alps da muvel. Il temp d'alpeggiaziun munta ad 80–90 dis l'onn per muvel bovin, a 110–115 per chauras e nursas.

Il spustament da la cultivaziun dad ers e da l'allevament da muvel mandel a l'allevament da muvel gross en il temp medicival tardiv ha gi per consequenza la transformaziun dad ers en prada e l'avertura da pastgiras d'alp autalpinas. Tras l'utilisaziun da las alps ha quest areal pudì vegnir utilisà (per gronda part) a moda extensiva, permettend in augment dal dumber da muvel gross per ca. in quart ed in levgiament per ils purs durant il temp da la racolta da stad.

Las furmas da possess e da manaschi en l'economia alpestra divergiavan. Il model ideal postulescha in svilup da l'economia d'alp pratigada da singulas famiglias a l'integraziun da quellas en corporaziuns pli grondas, parallel cun l'augment da la concentraziun dals abitadis. Savens vegnivan las pastgiras d'alp emprestadas da signurs feudals (massers) ad associaziuns da bains u a vischnancas ch'èn alura daventadas corporaziuns autonomas. Despera existivan alps da vischnancas, surtut en il Grischun ed il Glaruna. Las alps en possess communal vegnivan savens era administradas a moda corporativa. En il territori alpin central predominava generalmain la chascharia corporativa, en l'intschess nordalpin percenter quella individuala. Cunquai che las pastgiras d'alp eran situadas, dal punct da vista dals centers dals abitadis, en ina zona periferica u cunfinanta, è naschì cun l'augment da l'intensitad da l'utilisaziun il squitsch da concorrenza. Perquai eran cuntraversas per pastgiras d'alp adina era conflicts per l'utilisaziun da quellas, oravant tut per cunfins da pastgiras, per dretgs da pasculaziun limitads en territoris esters, per dretgs da tagliar laina e per dretgs da pasadi. Il privel d'ina surexploraziun existiva era a l'intern da las singulas corporaziuns d'alp, ed ils conflicts per dretgs da cultivaziun alpestra eran savens d'impurtanza per la politica territoriala, per exempel en il cas da la separaziun da l'antier vischinadi da Morissen-Surcuolm (17avel–19avel tschientaner). La produziun da chaschiel magher, da tschigrun e da paintg (pli bler pussaivel) sin las alps dal Grischun ha predominà dal 16avel tschientaner fin viaden

Malgrà la modernisaziun ha l'economia alpestra mantegnì tscherts trats arcaics.

FOTO K. W. MÜLLER/PIXELIO

il 20avel tschientaner. Sin 100 kg chaschiel resultavan avant il 1850 62–72 kg paintg e 33–46 kg tschigrun; 1943 40 / 13; 1983 15–25 / 0). Ca. 60% dal chaschiel produci dapi il 1970 è chaschiel trais quarts grass, 40% chaschiel grass. Il pli tard en il 17avel tschientaner han ins cumenzà a duvrar quagl enstagl da latg sgromà per producir chaschiel. La produziun durant l'enviern era ed è (causa la durada pli gronda) pli intensiva che quella da stad.

Gronds elevaturs da muvel pudevan sa distgargiar cun emprestar parts da lur muvel per la stadagiada a manaschi pitschens. Tar las vischnancas e corporaziuns alpestras n'eran talas praticas betg bainvesidas e savens schizunt scumandadas, quai vul dir ch'il muvel da purs che na faschevan betg part da la corporaziun era exclus e che massers pudevan alpeggiar mo vatgas pavladas sur enviern cun agen fain (da là deriva la noziun sursilvana envernonda).

Las pastgiras d'alp n'eran betg distribuidas regularmain en il Grischun. Valladas autalpinas cun ina purschida excessiva da pastgiras d'alp (p. ex. Sursaisa, Arosa, Avras) pudevan offrir plazzas d'alpeggiaziun che vegnivan acceptadas gugent da las vischnancas che disponivan mo da paucas pastgiras sin l'agen territori (p. ex. da la Lumnezia, Cuira, Suogl). En pli arrivavan mintg'onn grondas scossas da muvel dal sid sin las pastgiras d'alp betg explotadas al cunfin meridional dal Grischun. Ils fitadins bergamascos avevan pudì extender massivamain lur surfatschas da pastgiras d'alp grazia a la diminuziun demografica dal Grischun en il 18avel tschientaner; lur preschientscha è dentant vegnida limitada vers la fin dal 19avel tschientaner causa l'importaziun dad epidemias ed è svanida fin a l'Emprima Guerra mundiala. Enturn il 1800 eran affittadas 60 alps u parts dad alps a pasturs talians che alpeggiavan là, sper auter muvel, ca. 45 000 nursas, ed anc il

1873 han els alpeggià 40 000–45 000 nursas, 5000–8000 arments gross e ca. 2000 chauras en il chantun Grischun. En il 20avel tschientaner vegniva transportà il muvel pli e pli savens cun la viafier u cun camiunas da la Svizra Nordorientala e vischinanza da las alps grischunas. Il 1944 eran quai 9372 arments, 7318 nursas e 762 chauras, il 2005 11 668 arments, 10 668 nursas e 588 chauras.

Il persunal da las alps dal Grischun dal Sid e dal Grischun Central derivava fin ca. l'onn 1960 prevalentamain da l'exteriur vischin, entant ch'il Grischun dal Nord recrutava oravant tut persunal indigen, savens da la Surselva. La statistica dals signuns mussa per il 2005 ina maioritad da derivanza estra (bunamain tuts da la Germania e dal Tirol dal Sid) e, tranter ils Svizzers, intgins paucs Grischuns. A la fin dal 19avel tschientaner ha l'economia d'alp cumenzà a sa modernisar plaunsieu. La furma d'alpeggiaziun maschadada fitg d'era sada ha fatg plazza tendenzialmain ad ina chargiada d'alp separada tenor vegliadetgna e spezia d'animal. Singuls manaschi d'alp manavan il latg directamain en la val. Las vias d'alp eran dentant raras, uschia che 90% dal latg vegniva elavurà anc en ils onns 1950 en la tegia d'alp. En consequenza d'ina diminuziun da las vatgas alpegiantas occupan actualmain pli e pli muvel sitg u nursas las anteriuras alps da vatgas. En il decurs dal 20avel tschientaner è l'utilisaziun da las pastgiras d'alp regredida fermamain, cun quai ch'il dumber da nursas e chauras è sa diminui e ch'ils purs da l'Italia dal Nord n'han betg pli tramess lur muntaneras da nursas sin las alps grischunas. L'allevament da chauras da chasa serviva al manaschi puril en la val per la produziun da latg durant la stad ed è perquai stà fin viaden ils onns 1950 pli impurtant che l'alpeggiaziun da chauras.

A partir da la segunda mesadad dal 19avel tschientaner han gi lieu – a l'exempel da l'economia da latg – numerusas fusiuns impurtantas per l'agricultura da muntogna: il 1863 è vegnida fundada l'Associaziun svizra d'economia alpestra cun l'intent da promover l'economia d'alp tutgada d'ina greva crisa agrara, ed il 1864 è vegni creà l'emprim cataster da las alps. Dapi il conclus federal davart la promozion da l'agricultura tras la Confederaziun (1881) è quella s'engaschada pli e pli ferm per l'agricultura en las Alps cun promover la vendita da muvel, accordar contribuziuns d'alpeggiaziun, subvenziunar meglieraziuns u conceder pajaments directs. Il Grischun è – sunter Berna – il pli grond retschavider da contribuziuns federalas per l'economia alpestra: tranter il 1980 ed il 2001 ha el survegnì tranter auter 36 miu. francs per 300 edificis d'alp, ed actualmain è reservads ca. 15,5 miu. francs l'onn per la cultivaziun ed il mantegniment da las pastgiras alpestras e communalas dal Grischun. Il Chantun dat contribuziuns ora-

vant tut per la furmaziun dals purs e signuns (il 1898 ha la Scola d'agricultura Plantahof a Landquart offert l'emprim curs per signuns) e conceda proporziunalmain contribuziuns per meglieraziuns d'alps e per vias d'alp.

A l'entschatta dal 20avel tschientaner eran 70% da las 822 alps grischunas (da quel temp) en possess da las vischnancas, 18% appartegnevan a corporaziuns e mo 9% a privats. Il 2005 eran 5% da las 190 000 ha pastgiras d'alp en possess privat, 25% appartegnevan a corporaziuns, 70% a vischnancas e mo intginas paucas hectaras eran en ils mauns da la Confederaziun e dal Chantun. Questa repartiziun da las pastgiras d'alp è sa midada mo minimalmain fin il di dad oz. Bundant 80% dals purs mettan lur muvel u ina part da quel ad alp, en tut 130 000 arments, chavals, portgs, chauras e nursas. L'alpeggiaziun da muaglia manida è sa diminuida massivamain en ils davos decennis, quai che promova tranter auter era la desertificaziun da pastgiras alpinas. Il 1909 è vegnida alpeggiada en il Grischun 15 200 chauras e 79 465 nursas, il 2005 mo pli 6161 chauras e 56 877 nursas. La stad 2005 è vegni chaschà sin ca. 130 alps, e var 80 alps transportavan il latg en la val; la produziun da latg importa en total constantamain ca. 10 000 t latg, 590 t chaschiel e 115 t paintg.

Adolf Collenberg

Fameglia d'alp

La fameglia d'alp ha appartegnì fin viaden il 20avel tschientaner a la classa sociala la pli bassa. Las lavurs d'alp vegnivan exequidas – cun excepziun da la chascharia singula – da fameglia engaschada e salarisada per regla da las corporaziuns d'alp en in act public e formal. Il salari consistiva antruras, ultra da la spaisa (per vatgada), per part da nativalias. Quest salari è stà ditg fitg modest. Entradas supplementaras garantivan tranter auter il chavar giansaunas, il brischar charvun e bunamauns accordads a la fameglia dals proprietaris d'alp.

La squadra da basa consista dal signun (chau d'alp e responsabel principal), dal zèn (numnà era chandan u trosser), dal gidanter dal signun en tegia, dal paster grond, dal paster pitschen e qua e là d'in portger. Cuntrari al Vallais na fan il vadler ed il sterler betg part da la fameglia da las alps da vatgas dal Grischun, ma vegnan engaschads separadamain da l'ulteriura fameglia, essend las vatgas d'ina vischnanca repartidas (a basa dal sistem da dretgs d'alpeggiaziun) sin diversas alps, ils sitgs percenter sin ina suletta alp. Il chavrer d'alp (per ordinari in mattatsch) è collià cun in'alp da vatgas che chascha latg-chaura. Il chavrer da chasa percenter viva en il vitg, nua ch'el survegn dunsena en roda (per animal). Il nurser lavura persul e qua e là cun agid dad in u plirs chauns u d'in mattatsch. Fin vers la fin dal 20avel tschientaner engaschav'ins sin las alps corporativas

grischunas mo excepziunalmain fameglia feminina (p. ex. en il Samignun). Duntas devi percenter en la chascharia singula (oravant tut tar ils Gualsers). En Surselva ed en il Partenz lavuravan enturn il 1940 mo signuns ed auter persunal indigen, en l'Engiadina dapi tschientaners mo esters, e tranter quels eran ils Sursilvans, oravant tut ils Lumnezians, ils pli apprezzads; els èn vegnids substituìs pli tard tras Tirolais (surtut en l'Engiadina Bassa ed en Val Müstair), oravant tut dal Tirol dal Sid. Ils Engiadinais preferivan la lavur e la paja da pastiziers e cafetiers a quella da fameglia d'alp. En il Grischun talian vegnivan pladids Bergamascos e Vuclinais, en il Grischun Central signuns da la Surselva e dal Partenz, ultra da pastiglia taliana. La revoluziun structurala dal puresser, iniziada en ils onns 1950, ha transformà il sistem tradiziunal da las alps e da l'alpeggiaziun. Il 1960 è vegnida fundada l'Unìun grischuna da signuns, ed il 1966 è vegnida patentada l'emprima signuna dal Grischun (Josefine Stricker-Moser).

La fameglia d'alp e la vita da pasturs èn omnipreschents en las ditgas ed en la litteratura rumantscha, per exempel en la cantata «A mesiras» (1896) da Giacun Hasper Muoth. Il mitus dal pievel da pasturs, naschì en il 18avel tschientaner e d'era fin viaden il 20avel tschientaner, sa basa oravant tut sin il maletg dal signun idealisà. El è sa furmà tras la coincidenza da l'ideologia svizra dal stadi puril dal temp modern tempriv e l'entusiassem creschent per il mund alpin. A partir dal 19avel tschientaner, ma surtut en l'emprima mesadad dal 20avel tschientaner, chattain nus en l'iconografia politica il paster sco represchentant dal pievel svizzer. La vita simpla e dira, ma sauna ed en armonia cun la natira (muntagnarda), la ventira en il ravugl da la famiglia e la libertad dals muntagnards vegnivan resguardadas sco cuntramaletg a la vita decadenta en las citads grondas. Durant il tranterguerras è il paster daventà – en il senn da la defensiun spiertala da la patria – l'archetip dal Svizzer valurus. Adolf Collenberg

Ir a mesiras

L'ir a mesiras è in vegl usit en connex cun l'economia alpestra, durant il qual ils purs gievan ad alp a mesirar il latg (mesira d'emprova). Fin enturn il 1800 durava la mesiraziun dus dis. La saira avant las mesiras gievan ins sin l'alp a dugar (term sursilvan per equalisar il latg): quel di da dugar mulschevan ils purs sezs las vatgas, ma mintgin quellas d'in auter e senza pasar il latg. Il di suenter aveva alura lieu il mesirar per propi: ils purs mulschevan en roda u tras la sort (attestà per la Lumnezia) las vatgas, mesiravan alura il latg e nudavan la quantitad sin il fist da mesiras. Tenor la quantitad da latg da tut la stad vegniva attribui il purment (chaschiel, paintg ed evtl. tschigrun). Il 1800 ha la plipart da las alps introduci l'ir a dugar ed a mesirar che vegniva pratigà pliras giadas durant ina stagiun d'alp. Durant ils dis da mesiras eran ils purs occupads surtut cun lavurs cuminas: far dutgs, mundar la pastgira, reparar utensils ed edificis. Enturn il 1860 è l'ir a mesiras vegni remplazzà tras la pratica da pasar il latg mintga tschavera. En la litteratura rumantscha cumpara l'ir a mesiras tranter auter en «Il di dellas imsüras» da Conradin Flugi d'Aspermont (1809) ed en la cantata «A mesiras» da Giacun Hasper Muoth (1896).

Adolf Collenberg

La stgargiada d'alp è colliada cun numerusas tradiziuns e rituals.

FOTO PF/PIXELIO

Lexicon Istoric Retic

Il LIR cumpiglia bundant 3100 arttgels (geografics, tematics, arttgels da famiglias e biografias) davart l'istorgia grischuna/retica e la Rumantschia. Editura: Fundaziun Lexicon Istoric Svizzer; versiun online: www.e-lir.ch; versiun stampada: www.casanova.ch u en mintga libreria.